

КУЗМАН А. ШАПКАРЕВ — ЛИЧНОСТ И ДЕЛО

Петър Динеков
(1910, Смолско, Софийско –
1992, София)

Кузман Л. Шапкарев не е непознато име за българската наука и общественост. Неговият „Сборник от български народни умотворения” излиза през деветдесетте години на миналия век и получава бързо признание както у нас, така и в чужбина. Научното и общественото признание още не значи и материален успех на изданието, защото Шапкарев среща огромни трудности да издаде събираните в продължение на повече от 30 години фолклорни произведения, дълго време понася тежките материални последици от изданието, до края на живота си не успява да обнародва всичко, което е събрал или написал. На съвременниците той е познат не само като фолклорист, но и като публицист, автор на многобройни статии и дописки още през Възраждането, а след Освобождението като горещ полемист в защита на българското население в Македония. След смъртта на Шапкарев делото му привлича вниманието на сравнително голям брой изследвачи, издават се биографични материали (особено негови писма и автобиографични записки), уреждат се чествания. Можем да отбележим като връхна точка на уважението на нашата общественост към делото на Шапкарев преиздаването на неговия фолклорен сборник от издателство „Български писател” през 1968–1973 г. в четири обемисти тома (общо 3000 страници).

Безспорно заслугите на Кузман А. Шапкарев в историята на българската фолклористика са извънредно важни и са добре оценени. Обаче тяхното подчертаване не означава, че с тях се изчерпва обществената дейност на Шапкарев. Разбира се, те са част от тази дейност и не са откъснати от другите области, в които се проявява обществената

активност на Шапкарев. Но все пак налага се да се даде по-пълна представа за делото на големия български патриот, като се обърне специално внимание на неговата просветно-учителска дейност, неразривно свързана с националните борби на българския народ през XIX в. Добър повод за това ни дава обнародването на останалия в ръкопис обемист труд на Шапкарев „Материали за историята на възраждането българщината в Македония от 1854 до 1884 год.” Към този труд се прибавя още един ръкопис – подготвената, поправена и допълнена за второ издание биография на братя Миладинови „Материали за животоописанието на приснопаметните братя Хр. Миладинови, Димитрия и Константина” (първото издание излиза в 1884 г.).

Не бих искал да правя подробна характеристика на тези два труда – това не влиза в задачата на тази встъпителна статия. Искам само да подчертая, че те имат много важно значение за биографията на Шапкарев. Това се отнася особено за първия труд. В него формално автобиографичното (в жанров смисъл) се представя само от една кратка начална глава „Встъпление или описание на частний ми живот”. Но фактически то присъства в цялото по-нататъшно изложение, защото става дума не за исторически очерк на българската просвета и на борбата срещу гръцкото духовенство в Македония, но за записки, в които от първо лице се проследяват непосредно наблюдавани събития; в тези събития навсякъде присъства авторът, защото той е деен участник в националната борба. Заедно с това трябва да се отбележи, че не се касае само за мемоарен разказ, защото авторът се старае твърде често да подкрепи своето изложение с документални материали. Макар че трудът е бил писан по-късно, неговата достоверност е безспорна, тъй като изложението се основава на бележки, които Шапкарев си е водил по време на самите събития. Той изрично отбелязва: „В това съще време (т. е. през петдесетте години) почнал съм за пръв път да записвам бележките си, на основание на които съставено е по-сетне настоящето ми описание.”

Стремежът към документалност така е завладял Шапкарев, че читателят в много случаи съжалява за липсата на по-широки картини от всекидневния живот, на повече портретни характеристики, на емоционални изблици, на описания на обстановката и природата. Това не значи, че в труда няма субективни моменти (субективизъм има дори в отношението към отделни исторически личности, например Григор Пърличев), но основното, към което се е насочил авторът, са обществено-политическите събития. Оттук и голямата историческа стойност на записките на Шапкарев. Личната съдба на автора се е преплела с националната съдба, пречупила се е през народните стремежи и страдания. Няма никакво съмнение за голямото значение на труда като извор за биографията и за очертаване личността на Шапкарев. След сегашното му обнародване този труд все повече ще се използва в това отношение.

Животът на Кузман Шапкарев обхваща две трети от XIX в. и първото десетилетие от XX в. – изключително важен период от историята на българския народ, свързан с утвърждаването на българската нация, с национално-просветната и освободителната борба. При това Шапкарев е роден в Охрид, просветната и обществената му дейност се развива главно в Македония и се преплита с трагичната съдба на македонските българи. Това хвърля особен отпечатък върху цялото дело на Шапкарев. Кузман Шапкарев е между онези личности в нашата нова история, представители на българската патриотична и прогресивна интелигенция, които посветиха целия си живот, цялата си физическа и духовна енергия, цялата си лична съдба на Македония, на борбата за просвета и свобода на българите в Македония.

Кузман Шапкарев е роден на 1 февруари 1834 г. в Охрид в бедно занаятчийско семейство. Прекарал в Охрид до 18–19-годишна възраст и след това още шест години като учител в различни времена между 1855–1879 г., той цял живот е свързан със спомена за своя забележителен роден град. Този спомен го изпълва с гордост, той изиграва и важна роля като

подтик за неговата патриотична дейност. Шапкарев не получава високо образование, в развитието му голяма роля изиграва неговата силна воля за самообразование. От неграмотния си баща слуша разкази за миналото на Охрид, а от майка си получава първите насърчения и подкрепа в желанието си да учи. Започва учението си в гръцкото първоначално училище, където черковните предмети заемат твърде голямо място, а след това няколко години учи при вуйчо си Янаки Стрезов, възпитаник на Атинския университет (не го завършил поради липса на средства). Стрезов е изиграл значителна роля в живота на Шапкарев. От него младежът получава и първия подтик да записва народни песни. В 1850 г. Шапкарев напуска училището, изучава кожухарския занаят, една година учителства, замествайки вуйчо си, отново се връща към кожухарството. През 1853 г. в течение на пет месеца изучава взаимоучителната метода в Битоля при учителя Ат. Анести, след което се отдава на учителска дейност.

В обучението и учителстването на Шапкарев има една особеност. Първо, в училище той се учи на гръцки език; второ, като учител първоначално обучава децата на гръцки и, трето, води упорита борба за въвеждането на български език в училищата в Македония. В записките си Шапкарев отбелязва: „От 1854–1855 год. до 1856 год. учителстването ми е било чисто и всецяло на гръцки език; от 1857 год. в Струга до 1865 год. в Охрид и Прилеп смесено, т. е. на български и гръцки, което може да се нарече преходно от гръцки към български, а от 1865 год. в Кукуш и до 1884 год. в Солун, Цариград и пр. чисто на български.” Трябва да се има пред вид, че обучението в гръцко училище и на гръцки, както и преподаването на гръцки не е свързано с колебания на националното съзнание на Шапкарев; той не изневерява в нито един миг на своята народност и на бащиния си език, никога не се поддава на гръцката пропаганда и през целия си живот се бори за възраждане на българщината в Македония, както назовава и обширните си спомени и записки. На пръв поглед се явява нещо парадоксално. Този въпрос занимава твърде много

Шапкарев и той се опитва да го изясни още в началните глави на своите спомени, като изтъква, че се касае за историческа необходимост: „Всекой дотога знаеше и признаваше си, че е българин, но се учеше на гръцки език не за да стане грък, а просто за да се изучи и просвети, както някога европейците учили са се на латински не защото били латини или за да станат такива, а просто защото нямали още свой литературен и обработен писмен език. Според мене нашите македонски българи, като нямали българския свой език обработен, нито учебници на него, а нито пък било им възможно да направят онова, което нито по-голямата българска маса дотога не бе направила, сир. да обработят езика си, в такъв случай, казвам, македонските българи не направили зле, дето са се учили на гръцки език.”

Изтъквайки тези обстоятелства, Шапкарев бърза да посочи, че в онзи исторически момент изучаването на гръцки в Македония още не е било свързано с опасност за народностното съзнание: „Тук намерението ми не е да защитавам или да хваля чуждий нам гръцки език и да укорявам и унижавам нашия, не дай боже; а просто да защита една неопровержима истина, че българите в Македония не претърпели някоя вреда от това, че са се учили на гръцки, а, напротив, може с всяка вероятност да се каже, че са се възползвали, като малко-много са се просветили чрез него тога, когато нашият език не бил в състояние да ни ползува, като не е имало учебници на него.” Самите учители, „често власи или арнаути”, нямали такива намерения. „Идеята за гърчението между българите и за погърчвението от между гърците, макар и да била зачета още Ипсилантово време, но тя и доскоро спиеше, не живееше, а се събуди, въплоти, съживи и се разви едвай когато се появи църковният въпрос.”

Тук няма да се спирам по-подробно на твърденията на Шапкарев, нито ще анализирам историческия процес, за който говори. Този въпрос се опита да изясни проф. Йорд. Иванов още в 1911 г. в известната си студия

„Гръцко-българските отношения преди църковната борба”.¹ Искам само да изтъкна широтата на историческия поглед на Шапкарев, готовността му да защитава едно свое дълбоко убеждение. Това е една интересна черта на личността на Шапкарев, който до края на живота си горещо полемизира и страстно се бори срещу всички посегателства над българщината в Македония. Той полемизира и с ония, които преувеличават разпространението на елинизма в отделни български места, за да изтъкнат своите лични заслуги за неговото преодоляване.

Тридесет години (с малки прекъсвания) от живота на Шапкарев минават в учителстване. През 1854 г. Стрезов и Шапкарев отварят частно училище в Охрид. През 1856 г. Шапкарев е учител в Струга, където остава до 1859 г. Следват пътувания и местения от град на град: в Охрид (1859–1861, 1879), Струга (1879), Прилеп (1861–1865, 1872), Кукуш (1865–1872, 1881–1882), Битоля (1873–1874), Солун (1880–1881, 1882–1883). Това е дълъг учителски път, който е преминал при необикновено трудни обществени и лични обстоятелства, в сложна политическа обстановка, при всекидневни изпитания и опасности. Спомените на Шапкарев разказват подробно за тези усилни години, като авторът насочва вниманието си преди всичко към обществените моменти и много по-малко се спира на интимните лични проблеми. А личните проблеми съвсем не са леки – семейството на Шапкарев е сполетявано от нещастие след нещастие.

Без да се опитвам да възстановявам трудните перипетии на Шапкаревия живот, някои събития заслужават да бъдат отбелязани. Един важен момент е запознаването на Шапкарев със славянското писмо. Възпитаникът на гръцките училища за първи път се среща със славянското писмо на 20–21-годишна възраст. Шапкарев особено подчертава този факт: „Тая година на учителстването ми в общинските охридски училища биде за мене частно най-забележителна в живота ми, защото през нея година случайно някак яви ми се едно най-важно явление – през нея бидох честит

¹ **Й. Иванов.** Избрани произведения, т. I, София, 1982, 157–182.

за пръв път да се опозная с началото на народната ни писменост, с българската азбука по следующия случаен начин.” И той разказва как видял у учителя К. Хр. Узунов книгата „Буквар или начално учение” на хаджи Найденов, вероятно второто издание, напечатано в Белград през 1849 г. Шапкарев преживява дълбоко това събитие – и от този момент нататък почва да търси български книги. През 1857 г. въвежда в Струга български буквари, изпратени му от Д. Миладинов.

Друго важно събитие от същия период е докосването му до работата на фолклориста – Шапкарев вижда у вуйчо си Стрезов тетрадка с народни песни, записани с гръцки букви. Поиска тетрадката от Стрезов, за да продължи в нея записването на народни песни. Тази първа стъпка във фолклористичната дейност се оказва с огромни последици за живота на Шапкарев. Фактически тя го свързва с делото на братя Миладинови, защото Стрезов е ученик на Д. Миладинов и вероятно от него е бил подтикнат да записва народни песни.

От огромно значение за учителската, фолклористичната и книжовната дейност на Шапкарев е срещата му с братя Миладинови. Както съобщава в биографията, която пише за тях, Шапкарев се запознава с тях в Битоля през 1853–1854 г., където е отишъл да изучи взаимоучителната метода при Ат. Анести. Д. Миладинов е учител в Битоля, а Константин – в близкото село Магарево и често посещава брата си. „По счастие – разказва Шапкарев – случи се, че жилището ми беше съседно с онова на Д. Миладинов, така щото често се виждахме и с двамата братя Миладинови.” Братята правят силно впечатление на младия охридчанин преди всичко с патриотичната си дейност: „Забележително е, че още тога, през 1854 г., при разгарът на Кримската война, и двамата братя Миладинови, макар елински учители в елински училища, жарко защитаваха българизма и българската кауза против гърчеющата се тога цинцарщина и често водеха силни препирни с тази последната, даже и с мнозина от първенците битолски, макар и с риск на своята популярност между последните и в ущърб на

собствените си интереси.” Дим. Миладинов се превръща в образец на учител и патриот за К. Шапкарев. Сближават се малко по-късно в Струга, където Шапкарев учителства (1856–1859), а Д. Миладинов посещава родния си град, главно във връзка с борбата срещу гръцкото духовенство. Миладинов насърчава и подпомага младия учител. По-късно Шапкарев ще отбележи: „Когато пок. Д. Миладинов дохождаше в Струга, а това поради владишкия въпрос правеше често, виждаше напредването на делото ни, невъздържано се радваше, че неговият последовател и зет върви по стъпките му и се труди да го стигне в подвигите му и че в центъра на епархията идеята му си е пробила път.”² По това време връзката между двамата се затвърждава от един личен момент: Шапкарев се сгодява с Миладиновата дъщеря, за която по-късно се оженва. Касае се за една трогателна семейна връзка, изпълнена с трагични моменти, защото младата съпруга е тежко болна и неизлечимата болест причинява не само нейната смърт, но и смъртта на трите деца.

Шапкарев е свидетел на най-решителните моменти от дейността на Д. Миладинов. В книгата си за двамата братя той е разказал твърде подробно за тази дейност и ни е оставил вълнуващо описание на арестуването и отвеждането на големия патриот. В това описание има една-две страници, които са вече класически в нашата мемоарна литература. Именно тогава Д. Миладинов изрича забележителните думи: „Що така сте се уплашили, деца? Една шепа кръв е човеческий живот. . . Аз отивам на вярна смърт, но народът българский, за когото съм ратувал и за когото ще умра, няма да умре заедно с мене. . .”

За Шапкарев Д. Миладинов е велик наставник не само в учителското и общественото дело, но и в друга една насока – в огромната любов към народното поетическо творчество. Трудно е за младия фолклорист да

² **К. А. Шапкарев.** Няколко критически бележки върху обнародваните досега материали по историята на възраждането на българщината в Македония, Български преглед, II, 1895, кн. 9–10, с. 285.

следи публикациите на народни песни. Само сборникът на Ст. Веркович „Народне песме македонски бугара” му попада скоро след излизането си през 1860 г. Сборника на Миладиновци вижда едва в 1865 г. като учител в Кукуш. Това е също един интересен епизод. Книжарят К. Държилович му пише от Солун, че в солунската митница се намират два сандъка, изпратени преди две-три години от Белград вероятно от К. Миладинов. След смъртта на двамата братя никой не смее да ги прибере. Държилович предлага на Шапкарев като сродник на Миладиновци да ги освободи, като плати митото. Така в Кукуш пристигат двата сандъка, в които се оказват 65 екземпляра от сборника „Български народни песни”. Не бих казал, че Шапкарев притежава дарбата на увлекателен мемоарист; той често прекъсва разказа си с допълнителни бележки, с уточнявания и документиране на случките, с обяснения за лица и събития. Голямата част от тези допълнения са под линия, което раздвоява вниманието на читателя. Но независимо от това материалът сам по себе си е толкова богат, че спомените на Шапкарев се четат с интерес. Това е пътят на един пламенен родолюбец; нещо повече – това е картина на живота на българския народ в определен географски район през XIX в. до освобождението на България и през първите години след Освобождението. Всъщност думата „освобождение” е употребена условно, защото тъкмо любимата на Шапкарев родна македонска земя остава под робство. Обявената през април 1877 г. Руско-турска война заварва Шапкарев в Охрид. Както целият български народ, и той живее с трепетните надежди за близко освобождение, но в една атмосфера на напрежение, на страх, на насилия, на гонения срещу българите и българския митрополит в Охрид Натанаил. Налага се Шапкарев да бяга в Солун, където научава, че на 19 февруари 1878 г. е сключен мирът между Русия и Турция. Шапкарев описва със затрогваща простота този момент: „Ние около последните дни на същия месец навезохме се в един пароплув и се отвезохме на Дедеагач, а оттам по железницата пристигнахме в Едрене. В тия последни градове за пръв път

видяхме руската войска, в Дедеагач само една дружина 1000 души от императорската гвардия, исполини мъже, все еднакви по ръст; а в Едрене безбройно множество, като мравулници и постоянно нови войски прихождаха. Когато стъпихме на дедеагачката свободна тога почва и видяхме руските солдати, извадихме фесовете си, които заменихме с български шапки, и като Колумбовите моряци на Сан Салвадор коленичихме на земята и я целивахме, поздравлявахме се с братушките и интимно, като с братя се разговаряхме. Ах, божичко, казвахме си, дали ще имаме късмет да видим и нашето място така освободено?” Уви, надеждата на Шапкарев не се сбъдва.

Как се събужда и подхранва тази надежда в продължителни усилия, в трудни изпитания, се вижда много ясно в големия мемоарен труд на Шапкарев. И тя е свързана през целия този дълъг период с борбата за българския дух на Македония. Напълно съзнателно, с дълбоко убеждение Шапкарев е поставил заглавието на труда: „Материали за историята на възраждането българщината в Македония”. . . Две са основните линии, които следва авторът: развитие на българската просвета и борбата срещу гръцкото духовенство. Всъщност тези две линии са най-тясно свързани помежду си. Изложението започва с първото учителстване на Шапкарев в Охрид през 1854 г. и завършва с основаването на солунската гимназия и последните учителски години в Солун и Кукуш. Трудно е да се проследят всички събития, които Шапкарев описва, и да се представи огромната галерия от образи на обществени дейци и обикновени хора, с които учителят мемоарист се е срещал. Тук няма да посочвам голямата стойност на тези спомени и описания като извор не само за историята на учебното дело, но и за общата история на българския народ. Преди всичко бих желал да отбележа атмосферата на епохата и силата на епичната борба, която в онези тежки десетилетия се води за събуждането на българщината. Тази борба се състои от голям брой отделни епизоди, всеки сам за себе си ценен и важен и същевременно показателен за общото просветно и

политическо движение на българския живот; регионалното е неотменима част от общонационалното; големите исторически личности са немислими без всекидневния подвиг на обикновените хора.

Всяка глава от мемоарния труд на Шапкарев, следвайки биографичната последователност, ни води в нов град, в нова обстановка, към нови изпитания и страдания, към нови етапи на борбата. Зареждат се: „Първо, двегодишно учителстване мое от 1854 до 1856 год. в Охрид”, „Първо, тригодишно учителстване мое в Струга от 1856 до 1859 год.”, „Второ, двегодишно учителстване мое в Охрид от 1859 до 1861 год.” и т. н. Учителят Шапкарев следва своя път в Прилеп (четири години), Кукуш (седем години), отново в Прилеп (две години), Битоля (една година), за трети път в Охрид (почти четири години), в Солун (две години), за втори път в Кукуш (една година) и последни две години в Солун. Учителска одисея, типична не само за възрожденската епоха, но в една поробена страна особено драматична и пълна с опасности. Достатъчно е да си спомним само съдбата на Димитър Миладинов и неговия брат Константин.

Още при първото си учителстване в Охрид Шапкарев се среща с представителите на различни слоеве от населението и особено с местните градски първенци: братя Робевци – Ангел и Тасе, Константин Паунчев, Петър Танчев, Тасе Зарчев, Коста Манчев и др. С тях започва онази дълга редица от личности, с която е изпълнена книгата на Шапкарев. В тази редица са и учителите; между тях още в първите глави на книгата се появяват образите на Димитър Миладинов и Янаки Стрезов. Специална група присъстващи в разказа са гръцките владици. Познавайки отлично техните деяния, позиции, навици, морал, Шапкарев дава богат материал за историята на тяхната дейност в българските градове и села. Между тях са охридският Калиник, развратеният Йосиф, користният Дионисий, Йоаникий Дирахийски, Мелетий (клеветник и гонител на Д. Миладинов), битолският Венедикт, Теодосий, Антим, Неофит, Яков и др. Срещу владиците се води борба, но и те си имат свои привърженици – гъркомани,

облагодетелствани протезета, продажници и т. н., което затруднява развитието на българската просвета. Шапкарев е показал това особено в Охрид, защото отлично познава положението в родния си град. Няма да се спирам на различните епизоди на тази борба, нито на трудностите, които среща българската просвета, и на опасностите, през които минават българските учители, преследвани от властите. Шапкарев сам много пъти изпитва тези опасности. Отделните епизоди са интересни тъкмо със специфичните си подробности, а не с общата си характеристика. Прочитът на Шапкаревите спомени ще даде най-вярната представа за атмосферата в Македония през XIX в.

Шапкарев обаче не се задоволява само с пряката обществена дейност. Той се насочва твърде рано към книжовен труд. Преди всичко трябва да се отбележи сътрудничеството в цариградските вестници и списания „Македония”, „Гайда”, „Цариградски вестник”, „Съветник”, „Право”, „Читалище”, „Турция”, във в. „Българска пчела” в Браила, където през 1864 г. обнародва статия за борбата на охридчани срещу гръцкото духовенство. Кореспондира с Раковски, сътрудничи в „Дунавски лебед”, чете „Горски пътник”. Съзнавайки необходимостта от учебници за българските училища, издава цяла редица полезни училищни помагала: „Български буквар” (1866); „Голяма българска читанка” (втора част на буквара, 1868); „Кратко землеописание за малечки деца” (1868); „Кратка свещена повестница от ветхийт и новий завет” (1868); „Наръчно св. благовестование или сбор от евангелските чтения” (1869); „Наръчний св. посланичник или сбор от апостолските чтения” (1870); „Майчин язык” (1874). Шапкарев се интересува живо от въпросите на езика и се застъпва за „сближение и съединение на двете главни български наречия – горнобългарско и македонско в един общ българский писмовен язык”. Продължава книжовната си дейност след Освобождението. Освен отделните книги, свързани с фолклористичната му дейност, обнародва редица статии по исторически, етнографски и езикови въпроси, спори със

схващанията на чужди учени за националната принадлежност на македонските българи. Той е горещ полемист, обича острия тон, пише с патриотична страст, заявявайки: „Ние не сме специалисти писатели, които могат да пишат с всичките дипломатически тънкости и с изисканата деликатност, така щото нито косъм да не се помръдне от главата на противниците им. Като писатели от практика пишем поне това, за което наздраво сме убедени, и казваме, което знаем на pewno и което с очите си сме виждали.”³

Средищно място в книжовното дело на Шапкарев заема издаването на неговия изключително богат сборник с фолклорни творби. Това е един колосален труд с огромно значение в историята на българската фолклористика. Тук няма да се спирам подробно на възникването на интереса на Шапкарев към народното поетическо творчество, а също така и на усилията му да издаде записаните фолклорни и етнографски материали.⁴ Вече бе посочено, че идеята за събиране на фолклорни материали се явява у младия учител в атмосферата на близко общуване с Дим. Миладинов и неговия ученик Янаки Стрезов; интересът му към народното поетическо творчество съвсем естествено съвпада с патриотичния патос на Възраждането. Тетрадката на Я. Стрезов със записани народни песни, сборникът на Ст. Веркович от 1860 г. и бележитата книга на Миладиновци „Български народни песни”, с която Шапкарев се запознава в 1865 г. в Кукуш — ето образците, от които главно се е ръководил начеващият фолклорист. Значителна роля е изиграло и обстоятелството, че в средата, в която е живеел, и в семейството му фолклорната традиция е била много силна. Шапкарев е имал възможност да слуша народни песни, приказки, предания, пословици, гатанки от баща

³ К. А. Шапкарев. По етнографията на Македония. Утро, II, 1894, кн. 3–4, с. 56.

⁴ Вж. П. Динеков. Кузман Шапкарев събирач на народни умотворения. Сборник на Бълг. академия на науките, кн. 34, 1940, 471–563; Делото на Кузман Шапкарев. Встъпителна статия към: Кузман А. Шапкарев. Сборник от български народни умотворения, т. I. С, 1968, 5–29.

си и майка си, от баба си Арса Стрезова („во нашето детинство не само многобройни песни знаеше и пеше, а и безбройни приказки” — отбелязва в предговора към сборника), от вуйчо си Никола Рогузаров и т. н. Интересно е още едно признание: „На детинството си ние помним мнозина стари просеци, извори на изобилно число стари песни”.

Започнал на двадесетгодишна възраст да записва фолклорни материали, Шапкарев създава огромна сбирка, при това с голям географски обсег и удивително жанрово богатство. Записите произхождат от Охрид, Кукуш, Прилеп, Солунско, Тиквешко, Костурско, Дебърско, Габрово, Враца, Котел, Карнобатско, Дупнишко (Ст. Димитровско), Ботевградско, Пазарджишко, Самоковско, Пещерско, Пирдопско, Чепинско, Сливен, Стара Загора и т. н. Шапкарев събира фолклор до последните си дни.

Подредбата на материалите и особено тяхното издаване е тежък проблем за фолклориста. В първите години след Освобождението успява да издаде три книжки: „Русалии” (1884), „Материали за животоописанието на братя Хр. Миладинови” (1884) и „Сборник от народни старини. Книжка III. Български народни приказки”. Но това е една съвсем малка част от богатата сбирка. Шапкарев полага големи усилия да обнародва цялостно сборника. Той вижда в изпълнението на тази цел както научен, така и национален дълг. На 10. X. 1885 г. пише на проф. М. Дринов: „Най-главната причина, за която в сегашно време най-много желяех да се издаде сборникът ми, е тая, че появляението му щеше да осветли учений слав. свят по-осязателно в неоспоримостта ни по отношение на народонаселението върху оние македонски страни, върху които най-много претендират съседките ни народности — сърбите и гърците.” Неговото желание да види сборника си издаден е толкова силно, че заявява: „Моите материали необходимо е да се издадат сега или никога. Уверен и аз в тая необходимост, решил съм вече таз година непременно да започна изданието на материалите си, макар да знам и с дъсчица от дукаян и от

къща на къща ще прося по пет стотинки, както правят, когато предлежи някой беден и чужденец мъртовец за погребение. Аз от просене не се свеня, когато се касае за постижението на една света идея. Тога вярвам, и самото министерство няма да остане непокъртено” (писмо до М. Дринов, 10. VII. 1890 г.).

Благодарение на помощта, която му оказват М. Дринов и Ив. Д. Шишманов, на материалната субсидия на Министерството на народното посвещение, на готовността на един печатар „да не иска ни ступена пара напред, докато не излезе от печат всякоя книжка”, сборникът бива издаден през 1891–1892 г. в София в шест обемисти тома (разпределени на девет книги, но излезли осем) под общото заглавие „Сборник от български народни умотворения”. Едно голямо дело е завършено. Шапкарев наистина е могъл да изживее радостта, за която мечтае в едно от писмата си до М. Дринов: „Ако ме сполети такво нечакано счастье, аз, вярвайте ме, поч. г-не, ще хвъркна от радост” (6. V. 1888 г.).

Шапкарев е замислил сборника си в три части: I част — песни, II част — приказки, гатанки, пословици и т. н.; III част — обичаи, обреди, суеверия, костюми, езикови бележки, речник. В отпечатаното издание пет книги са посветени на песните (I, III, IV, V, VI), две книги на приказките (VIII, IX) и една книга на обичаите, обредите и т. н. (VII). Песните са групирани по следния начин: самовилски; религиозни и обредни; песни из политическия живот; песни из обществения, семейния и частния живот.

Шапкаревият сборник поразява със своето богатство. Касае се за една епоха, когато събирането на фолклорни творби е било свързано с големи трудности. Трудности съществуват и днес, разбира се, но днешният фолклорист разполага с много по-голяма свобода на движение, технически възможности, апаратура и т. н. За периода, когато се поставят основите на българската фолклористика, усърдието на Шапкарев е удивително, неговото трудолюбие – пословично. В сборника са включени около 1300 песни (по брой надминават два пъти Миладиновия сборник); обхванати са

всички групи и както бе вече посочено – от обширен географски район. По този начин Шапкарев дава на науката огромно богатство за изследвания, разширява значително територията на фолклорните и проучвания. Количеството на песните е до известна степен в ущърб на тяхното качествено записване – в сборника са попаднали някои слаби варианти и не добре записани текстове.

Много голяма научна стойност в сборника има частта за приказките. Тук Шапкаревата заслуга е историческа. Публикува 289 приказки, между които се намират и образци от приказния фолклор на балканските неславянски народи (аромънски, албански и турски). Това е една от най-богатите сбирки от приказки, които познава изобщо славянската фолклористика. Ив. Д. Шишманов забелязва: „Не знаем дали печатарите и книжарите са възхитени от сбирката на Шапкарев и дали в материално отношение избитъкът от нея е голям, но това знаем, че учените славяни, които се занимават с народната словесност, я посрещнаха с радост и това е достатъчна награда за събирача, който работи не само за себе си, но и за делото.”⁵ Тези думи се отнасят за първата Шапкарева книга с народни приказки от 1885 г. В нея са обнародвани 81 приказки, докато до 1882 г. у нас са записани всичко 60 приказки. За обнародваните от Шапкарев приказки се изказват с висока оценка всички чужди учени, като Т. Флорински, А. Веселовски, И. Поливка. Приказките са събрани от много голям географски район – от Охрид до Видин, от Скопие до София. Подредени са по местата, откъдето са събирани; Шапкарев не се е чувствал достатъчно подготвен да направи класификация по съдържание.

В сборника са обнародвани описания на обреди и обичаи (на тях е посветена цялата VII книга). Шапкарев ги подрежда в известна система: рожбени, сватбени, погребални, годишни, еснафски, правни и др. На края

⁵ **Ив. Д. Шишманов.** Значението и задачите на нашата етнография. Сбор. за нар. умотворения, I, 1889, с. 45.

са поставени вярванията за пътници и чужденци, сънотълкования, поздравителни изрази, клетви.

Шапкарев не успява да издаде всички събрани материали, между които са частта за народните облекла, болестите, езиковите бележки, речникът, съдържащ около 7000 думи, разпределени в три групи – общи думи, географски имена, чужди думи.

Когато се оценява сборникът, трябва да се изтъкне още един момент: важните сведения за даровити народни певци и разказвачи. Шапкарев отбелязва имената на 123 изпълнители, дава биографични сведения за надарените носители на фолклора. Благодарение на Шапкарев българската фолклористика познава делото на забележителната певица Достана Стоева и нейната майка от с. Ярлово, Самоковско, на 90-годишния старец Наум от Охрид и др. Много интересни са сведенията за събирателската работа, за подхода към изпълнителите, за обстановката, в която се пеят песни и се разказват приказки и т. н.

Към всички тези особености на Шапкаревия сборник трябва да се прибави неговата голяма стойност като извор за изследвания на народната култура, народната психология и националния характер, българския език, история, география и т.н.

Кузман Шапкарев се оформя като фолклорист през епохата на българското национално възраждане; в тази епоха се създава всъщност нашата фолклористика. Фолклористът е обществен деец, а не специалист – кабинетен учен. Той дори не получава специално образование, а е самоук. Фолклористът Кузман Шапкарев израства в процеса на голямото обществено движение за просвета и свобода, неговото дело носи патриотичния устрем на епохата.

В заключението към своята книга за братя Миладинови Шапкарев отбелязва, че всичко положително в своята личност дължи на три обстоятелства: „1) на здравата научна основа, на която със собствен труд могло да се гради повечко нещо и която бе турил у мене учителят ми вуйко

пок. Я. Стрезов, като същевременно заедно с нея вдъхнал още в крехката ми младенческа възраст и народните непоколебими чувства, по-сетне постепенно развивани в по-широк размер; 2) на тясното ми сближение с Д. Миладинова; и най-сетне 3) на неуморните ми и непреривни собствени трудове за саморазвитие, които понякога достигаха до самозабравяне.”

В същото заключение Шапкарев изразява и една жалба, че тримата му синове не са отделили достатъчно внимание към „старческите му драсканици”. Тази жалба е отбелязана през януари 1909 г., два месеца преди смъртта му. Познавах най-малкия син – Иван Шапкарев, с него съм разговарял много пъти за делото на баща му, притежавам и доста негови писма. Длъжен съм да кажа, че Ив. К. Шапкарев се отнасяше с дълбоко преклонение към личността на Кузман Шапкарев, пламенно тачеше неговото голямо дело на фолклорист и патриот, непрестанно, до последния миг на живота си залягаше за пълното издаване на събраните от Шапкарев фолклорни материали и негови собствени съчинения, бе превърнал името на бащата в свой свещен култ.

В историята на българската култура делото на просветителя, фолклориста и книжовника Кузман Шапкарев заема достойно място. Шапкарев бе цялостна личност, единна в своите идейни стремежи и търсения, всеотдайна в изпълнение на патриотичния си дълг, образец на посвещение на големите национални идеали, пример за всички поколения със своя нравствен патос.

Петър Динеков

Кузман Шапкарев. За възраждането на българщината в Македония. Неиздадени записки и писма. С., 1984, 5–17.